

A műsák a háborúban sem hallgatnak
(Szempontok és példák egy furcsa fogalmi négyszög értelmezéséhez)

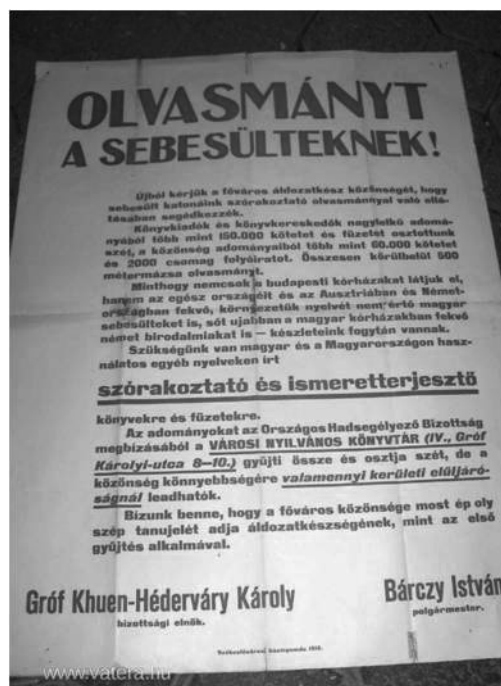
Hogyan kapcsolható össze *tömeghadsereg*, *tömegműveltség*, *olvasáskultúra* és *információs társadalom*? Ebbe az erősen absztraktnak tűnő fogalmi és problématerbe vezetünk hevenyészett expedíciót, miközben észrevétlenül hozzájárulunk a Cicerónak tulajdonított „Inter arma silent musae” szállóige dekonstruálásához (amiben persze nincs semmi újdonság, hiszen számos szerző régóta és kedvvel kérdőjelezi meg ezt az ókori bölcsességet,¹ legfeljebb nem úgy, ahogyan mi tesszük nemsokára).

Elrugaszkodás: könyvek és újságok a katona kezében

Az első világháború háttérháborújának magyar Ővejkje, a közel félszáz éven át vezetett bizarr naplójával elsőrendű társadalomtörténeti forrást kezünkbe adó Lowetinszky János József (1866–1935) egyike volt a hazafias érzelmeit aktív cselekvésbe fordító polgároknak.² Lojalitását úgy fejezte ki, hogy „amíg a felesége hősapkát és csuklővédőt kötögetett a katonáknak, ő a sebesülteknek használt könyveket ajánlott fel, és büszkeséggel töltötte el, hogy emiatt még az újságban is ott volt a neve a többi adakozóé között”.³

Ajándékkönyvek és folyóiratok nem csak a kórházban fekvő sebesültekhez kerültek és nem csak a „Könyvet a harctérre” mozgalom keretében.⁴

A harcoló vagy a fronttól távolabb állomásozó alakulatok mindennapi életének is része volt az olvasás. Aki a polgári életben is ezt tette, és módjában állt, a fronton is járatott magának újságokat. Berde Károly, egy már ekkor is „jelentős irodalmi műveltséggel bíró” fiatal katonaorvos (szinte) napi rendszerességgel érkező postájának többségét az általa előfizetett *Pesti Hirlap*, *Az Újság*, *Uj Idők*, *Orvosi Hetilap* tette ki. Gyakran került kezébe a *Meraner Zeitung* és a *Salzburger Volksblatt* is. „De tájékozódik a hadi jelentésekből is, melyeket időközönként szó szerint idéz naplóiban. Az újságokon, folyóiratokon kívül nagyon sokat olvasott szépirodalmat és orvosi szakirodalmat is. Mindig magával vitte útjaira a *Bibliát* és *Az ember tragédiáját*. Ismerőseitől sokszor kért újabb és újabb olvasnivalót, mely kéréseket igyekeztek is teljesíteni.”⁵

Könyv- és folyóiratgyűjtésre buzdító plakát Budapestről (1915)

¹ Ezen az úton járnak a Monok István magisztrális munkáját ajánló kiadói ismertető is. MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp.–Eger, Kossuth–Eszterházy Károly Főiskola, 2012.

² BALOGH János Mátyás, *A magyar Ővejk: Egy naplóíró kisember mindennapjai a 19–20. századi Budapesten*. Blogon szerkesztett és gondozott forrásközlés 2009-től: <<http://magyarsvejk.blog.hu/>> Az első világháborús bejegyzések 2014-től jelentek meg. [2015. március 14.]

³ KOLOZSI Ádám, *Pacal, propaganda és parázna asszonyok: Nagy Háború*, Index, 2014. szeptember 18.

<http://index.hu/tudomany/tortenelem/anagyhaboru/2014/09/18/mankokkal_a_ringlispilre/> [2015. március 14.]

⁴ KREUTZER Andrea, „Könyvet a harctérre!” mozgalom = *Magyarország az első világháborúban: lexikon A–Zs*, főszerk. SZIJ Jolán, Bp., Petit Real, 2000, 383. A mozgalommal már a korabeli könyvtári szakirodalom is alaposan foglalkozott, lásd például: Könyvtári Szemle, IV(1916/2).

⁵ DEZSŐ Krisztina, *Egy csapatorvos hétköznapijai az első világháborúban: Szemlények Berde Károly hadinaplóiból*, Kaleidoscope, 6(2015/11) <<http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=236>> [2015. március 14.]

Tábori könyvtár

A nagy hagyományú tábori újságokat a közkatonák is forgatták,⁶ akár csak annak a néhány tábori könyvtárnak az anyagát,⁷ amely (a frontszínházak és a filmforgalmazás mellett) a Sajtóhadiszállítás belföldi csoportjának felügyelete alatt működött.⁸

Sőt még a szerencsésebb hadifoglyoknak is módjában állt olvasni. Orosz és olasz területen őrzött hadifoglyainak könyvet a Vöröskereszt Hadifoglyokat Gyámolító Bizottsága révén lehetett küldeni. A Bizottság a hozzájuk forduló hadifoglyok hozzátartozóit felkutatta, és a könyvkéréseket eljuttatta hozzájuk. Ha

rokonokat nem talált, vagy ha azok szegények voltak, a rendelkezésre álló alapból ajándékkönyveket biztosított. Emellett „azokba a hadifoglytáborokba, ahol nagyszámú magyar katona volt, szépirodalmi és tudományos művekből, valamint tankönyvekből álló könyvtárakat küldött”.⁹

Az első világháború hazai irodalmának „katona és könyv” tárgyban rendelkezésünkre álló szövegyadatok és feldolgozásai elsősorban a levéltári kutatással megrajzolható intézményi, irányítási háttér rekonstrukciójában jeleskednek, s ezt olykor mikrohistóriai feltárások tudják kiegészíteni személyes történetek tanulságaival. Egy alapos kutatás akár tanulmány méretűvé is növelhetné ezt a rövid összefoglalást, sőt néhány szakdolgozat nyersanyagát is megláthatjuk akár benne, de kétségtelen, hogy a befogói oldal és a hatáskövetkezmények vizsgálata már jóval inkább embert próbáló kutatói kihívás, különös tekintettel arra, hogy a forrásanyag jelentős része megsemmisült. Olyan kérdésekre kellene tudni választ adni, mint hogy a könyv- és újságforgalom volumene mekkora volt a fronton; hogy miként viszonyult egymáshoz a hátszág laktanyáiban békésen lapozgató és a fronton áram hiányában a betűket befőttesüvegbe zárt szentjánosbogarak fényénél silabizáló katonák olvasásteljesítménye; hogy a békeidők könyv- és újságfogyasztásához képest az egyes olvasótípusok esetében azt meghaladó, avval egyenértékű vagy azt alulmúló mennyiséget találunk-e. De ugyanilyen érvényes és izgalmas kérdés, hogy mi a belső tematikai megoszlása az olvasott könyveknek, s azok miként vettek részt abban a szocializációs és megismerési mixben, amelytől valamilyen(ebb)é lettek a fronton olvasó katonák.

Mindenesetre bárhonnán is közelítünk ilyen és ehhez hasonló kérdésekhez, annak kitüntetett iránya egyértelmű: a háború felől nézünk az – esetünkben – olvasmányokkal reprezentált kultúrára. Az első világháborútól mint konkrét eseménytől immár elszakadva: arra vagyunk leggyakrabban és elsősorban kíváncsiak, hogy miként gazdagítják, illetve árnyalják a háború történetére vonatkozó leíró tudásunkat annak a „háború és művelődés” tárgykörébe tartozó elemei („A hadtörténelem művelődési fejezete”).

Létezik azonban egy fordított irány is. Ahol a nagy távlatú kulturális trendek és művelődésmintázatok változásai jelentik a lényegi tárgyat, és ezt gazdagítja, illetve árnyalja mindaz, ami éppen a háborús időkre vezethető vissza („A háború szerepe a művelődéstörténetben”).

⁶ Szóts Zoltán Oszkár, *Katonai tábori újságok az első világháborúban – 16-os honvéd, Négyes Honvédek Háborús Lapja, Cibo Viccek = Az első világháború információitörténetéhez*, szerk. Z. KARVALICS László, Bp., Gondolat, 2016, 323–336. Előzménye: Uő, *Katonai tábori újságok az első világháborúban*, Nagy Háború Blog, 2013. november 13. <http://nagyhaboru.blog.hu/2013/11/13/katonai_tabori_ujzagok_az_első_vilaghaboruban> [2015. március 14.]

⁷ KREUTZER Andrea, *Sajtó, könyv, könyvtár, papírellátás az I. világháború idején = „Boldogtalan hadiüdők...”: avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918*, szerk. RAVASZ István, Bp., 2004, 267–277.

⁸ BALLA Tibor, *Az osztrák–magyar sajtóhadiszállítás szervezete és tevékenysége az első világháborúban*, Hadtörténelmi Közlemények, 2005/1–2, 141–151.

⁹ PAÁL Vince, *A sajtóirányítás rendszere = A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*, szerk. Uő, Bp., Wolters Kluwer, 2015, 33–34.

Itt azonban erős egyoldalúságot tapasztalunk. Szinte az egyetlen tárgykör, ami a művelődéstörténeti kézikönyvekben a háború kapcsán megjelenésre, említésre érdemes, az a kultúrjavarok aktuális pusztulása: a könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban, iratórzó helyeken esett károk számbavétele. Nem véletlen, hogy – példánkhoz visszaugorva – amikor 1914 augusztusában a németek tisztázatlan körülmények között elégették Louvain (Leuven) városának és egyetemének híres könyvtárát, ez Európa-szerte óriási felháborodást okozott, és mintegy a szimbólumává vált annak, milyen antagónistája is a háború a kultúrának.

Csak hogy még ez a pusztulás-tárgykör is sokkal többértéke, mint amilyennek tűnik. Magyarországon „a közművelődési könyvtárakból nagyon sok elpusztult az első világháború és a forradalmak idején”,¹⁰ de ritkábban emlegetjük, hogy a külföldi könyvbeszerzések is szinte teljesen leálltak, és később óriási nehézséget okoztak a pótlások. A könyvcenzúra számos működő (elsősorban nemzetközi) terjesztési-áramlási csatornát blokkolt hosszú éveken át. A még extenzívebb második világháborús könyvpusztulásnak ugyan önálló, kiterjedt irodalma lett, ám mindkét háború esetében sokkal kevesebb figyelem esik a „humán oldalra”: a kultúra besorozott és a fronton eleső munkásai révén elszenvedett veszteségre, amely a tárgyiasított kultúrjavarokon túlmenően az azokra vonatkozó tudás hordozóit iktatta ki tömegesen a kultúra újratermelési folyamatából.

Az alábbi tanulmányban a fenti, szerteágazó problémakör majdani kibontásához kívánok szempontokkal, ötletekkel, rendszerezéssel szolgálni. Háború és művelődéstörténet kapcsolatának mindkét irányát igyekszem vázlatosan feltérképezni, az adott kontextusokhoz tartozó témakörök szemlélésével. Itt a háború minden mítosz- és szimbólumcsaládban férfi princípiumként tárgyalt „szelleme” a művelődés és kultúra tipikusan mindig női princípiumként kezelt „szellemével” találkozik, s ezt legjobban talán az egymásba ágyazódó, mégis kettéválasztható Jin és Jang képi toposzának szerkezete tükrözi leginkább modellszerűen. Minden, háborús időben megvalósuló művelődési esemény mögött ott találjuk ugyanis a békeidők szokásszerű kulturális televényét, amelynek sajátos aktualizálódása teremt tárgyat, a békeévek mindennapjaiban pedig ott rezeg mindaz, ami a fegyveres konfliktus során kulturálisan feldolgozandó marad.¹¹

Ezt követően két tézist osztok meg az olvasókkal, immár kifejezetten a két világháborúhoz igazodva. Az első néhány szempontot tartalmaz azzal kapcsolatban, miként járult hozzá általában a tömeghadseregek világa a tömegművelődés változásához; majd még konkrétabb formában megjelenítem azt a véleményemet, hogy a pionírnak mondható amerikai információs társadalom kialakulásának rekonstrukciójakor a jövőben nem elhanyagolható szerepet kell játszania annak, hogy bemutassuk, milyen formában járultak hozzá az átmenethez a két világháborúra visszavezethető műveltségi gyorsítópályák.

Jang: nevezetes művelődéstörténeti tárgyak a hadtörténelem részeként

Elmúlt idők háborúi és hadseregei (mint tudományos vizsgálódás kiválasztott témakörei) csakis azért nem tekinthetők művelődéstörténeti szempontból „fekete lyukaknak”, mert a túlnyomórészt hadműveleti vonatkozásokra és eseménytörténetre épülő irodalom fősodra mellett érintőlegesen azért megjelennek, sőt olykor kisebb könyvtárnyivá is duzzadnak olyan izgalmas résztemák, amelyek többféleképpen rendelkeznek átfogóbb értelemben vett kulturális relevanciával.

A hadművészet/hadtudomány elméleti és gyakorlati irodalma az intellektuális történelem egy jól körülhatárolható, reprezentatív osztálya – elsősorban azért, mert e szöveghagyomány és a hozzá kapcsolódó praxis kiemelkedő alakjainak erudíciója és innovativitása csakis az adott

¹⁰ BÉNYEI Miklós, *A művelődéstörténet könyvtári vonatkozásai*, II, online tankönyv, Eger, EKTF, 2011 <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_05_muvtorteneti_ii_scorm_10/adatok.html> [2015. március 14.]

¹¹ Minek is tagadnánk, a két princípium összekapcsolása Monok István személyében és életművében is megvalósul. Igazi Mars típusú tudós férfi ő, akinek azonban mûzsák fogják a kezét, közülük is elsősorban Kalliópé, Erato és Klió. A két pólus közti teremtő szikrázás mindig meg is valósul, amikor ez az elnyúlhatatlan erejű és energiájú, nagy szakállú humanista az intézményi lövészárkoktól szabadulva olvasmányélmények vagy műveltségi mintázatok asyllumaiban mulathatja az időt, akárcsak kedves arisztokratái, akik könyvtárakban hadtudományt vagy a csatamezőn antik auktorokat olvastak.

korszak szellemi horizontjának részeként tárgyalható, a tudás egymásba érő, diszciplináris határokkal alig szabdaltságot korabeli „kisvilágainak” ismeretében, felkészültséget és kreativitást igénylő gondolkodástörténeti rekonstrukciókkal. Hozzájuk társulnak a *hadtörténetírás* monumentális korpuszai, amelyek nemcsak kutatástörténeti források, hanem legtöbbször önálló kutatási tárgyak is egyúttal.

A *hadmérnökség* természetes módon kerül rendre fedésbe a tudomány- és technológiatörténet adott korszakaival, és erős kölcsönviszonyba a haditechnika mindenkor „polgári” ikermegeoldásaival (legyen bármilyen irányú is az átvétel). A fegyvertípusokban, szállítóeszközökben, ostromgépekben megtestesülő gépészeti, mechanikai, anyagtudományi vagy kémiai tudás azonban nem az egyetlen tudományos és technológiai „domain”. Gondoljunk csak a *logisztikára*, a szervezéstudomány egyik forrásvidékeként – felidézve például azt, miként lehetett XIV. Lajos hadmérnöke, Vauban márki (1633–1707) az univerzális hálózat-fogalom egyik atyja, azt az „elágazások rendszerének” nevezve.¹² Vagy még inkább az *információtechnológiára*, a megfigyelést szolgáló optikai eszközöktől a szteganográfia és a kriptográfia alkalmazásán vagy a kezdetleges adatbázis-használton át¹³ a mindenkor geográfiai kultúra élvonalába tartozó katonai térképekig.¹⁴ Soroljuk még ide az iparszerű információszerezést,¹⁵ finoman utalva rá, hogy a fennmaradt kémjelentések mint szövegek sokszor elsőrangú művelődéstörténeti források. Ne feledkezzünk meg a kommunikációs céllal bevezetett hangjelzés-technológiáról, amelyből aztán 16. századi előzményei után a modern laktanyák 18. századi megjelenését követően kialakult a *katonazene*, és létrejöttek az első katonazenekarok.¹⁶

S végül hiba volna nem kiemelni, mennyire túlmutat önmagán a hadvezetés teljesítményét növelni képes *tudástechnológia* alkalmazása és fejlesztése. Itt elsősorban a kockázatelemzés, a véletlen és a valószínűség fogalmaival operáló *praxeológiára*, a döntések és racionális cselekvések elméletének kezdeményeire kell gondolnunk,¹⁷ amely szétszakíthatatlanul kapcsolódik az adott korok ismeretelméleti tudásához, illetve diskurzusaihoz. Nem kevésbé meghatározó továbbá az a *didaktikai metatudás*, amely a kiképzés gyorsasága és mélysége, illetve a katonai viselkedés sikeres automatizálása és koordinációja révén tudott rendre eredményességbe fordulni. S végül idesorolhatjuk az *orvoslás* (különösen a sebészet) történetében önálló fejezetet író tábori orvosok, frontsebészek, szanitécek tevékenysége köré felépülő alkalmazott tudás korpuszait,¹⁸ amely egyszerre vonja be adott korok gyógyító tudományának state of artját a praxisba, miközben a különleges körülmények miatt számos járványtani, fájdalomcsillapítási vagy műtéti újítás köszönhető nekik, ami később elterjed a polgári életben. És ezzel máris ott vagyunk azon a ponton, ahol az irány fordítottá válik, és szinte észrevétlenül átkerülünk a másik princípium fennhatósága alá.

Jin: a háborúk és hadseregek hatása a művelődéstörténetre

Célszerű úgy feltennünk a kérdést, hogy miben ragadhatók meg azok a *többletek*, amelyeket a kultúra a háborúnak köszönhet?

A háború mint sorseseemény a társadalmi lét különleges pillanata. Azoktól a korszakoktól és vidékektől eltekintve, ahol a katonaság jelenléte és a harc (legyen az száz-, harminc-, tizenöt vagy akárhány éves) állandó alapélmény, s emiatt nincs benne semmi rendkívüli, jellemzően a magán-, családi és közösségi történelem nevezetes, különleges, egyedi és kiemelt fejezete. A természeti katasztrófák és a súlyos betegségek mellett ez a harmadik szituációtípus, ami az

¹² Armand MATTELART, *Az információs társadalom története*, Bp., Gondolat–Infonia, 2004, 27.

¹³ GELLÉRFI Gergő, *A pridianum-típusú dokumentumok mikro- és makrostruktúrájáról*, Aetas, 27(2012/4), 22–30.

¹⁴ GÁBOR Imre, HORVÁTH Árpád, *A haditérképek története*, Bp., Zrínyi 1979.

¹⁵ PILCH Jenő, *A hírszerzés és kémkedés története*, I–III, Bp., Franklin-Társulat, 1936.

¹⁶ MAROSI László, *Két évszázad katonazenéje Magyarországon*, Bp., Zrínyi, 1994.

¹⁷ PERJÉS Géza, *Clausewitz és a háború praxeológiája*, Bp., Zrínyi, 1988.

¹⁸ *Háború és orvoslás: Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete: Orvostörténeti tanulmányok*, szerk. KAPRONCZAY Károly, Bp., Magyar Orvostörténelmi Társaság, 2015.

élet közvetlenül megtapasztalt fenyegetettsége révén a túlélésre kondicionálja a cselekvést, a túlélés sikerének feldolgozásával pedig átprogramozza azt a teret, amelyben a saját személyes sors értelmének keresése egy konok következetességgel változó világmodell részeként zajlik. Mivel a reflexió így szükségszerűen metafizikai kontextusokat kap, a háború mint téma tökéletes tárgy ahhoz, hogy a művészet a megjelenítés fegyverével közvetítse ezeket a tartalmakat mindazok számára is, akik a megélt tapasztalat híján a műalkotások befogadása révén érintkezhetnek a valóságnak csak ezzel a tartományával. A művészi hatás kéz a kézben jár a megismerő folyamat sűrítettségével és intenzitásával, s a végső kérdések irányába terelt figyelemmel. Az erkölcsök, az értékek, valamint a célok és normák egymásra rétegződő világához kialakított időszakos viszony szükségszerűen az emberi lényegre kérdez rá. Ezen nem változtat az sem, ha a találkozás művészileg alacsonyabb értékű stilizált formákon keresztül történik (ahol a csaták és hősök története csak eszköz, hogy a bátorság és a helytállás allegóriáin keresztül lojalitást erősítsen) vagy az ideológiai mezőbe szorul, ahol emlékezetpolitikai játszmák részeként már szétválaszthatatlan, mi az általános és mi az egyedi, vagy mi az autentikus és mi a mesterséges. Ám kétségtelen, hogy a háborús tematikát kibontó alkotások a képzőművészetben, az irodalomban, a szimfonikus zenében, majd később fényképen és filmen *a művelődéstörténet legragyogóbb fejezeteit* írták – és írják a mai napig.

Ehhez az általános (és magas) szinthez képest jelentéktelenebbnek tűnnek azok a közvetlen, praktikus hatások, amelyek szintén a megismerési horizont háborús eseményekhez köthető kitérését eredményezik. A katonai egységek mobilitása elkerülhetlenné teszi a kulturális sokszínűség különböző formáinak különböző csatornákon zajló felfedezését, korábban ismeretlen vagy csak hallomásból ismert kultúrtípusok, (város)építészeti formák és közterületi műalkotások képében. A más nyelvek, más viselkedésmódok, más tárgykultúrák szokatlan vagy otthonos gyakorlataival való szembesülés az új képzetek, kategóriák és struktúrák rendjével szakadatlanul bővíti a jelentésteremtés „befoglaló” mintázatait. Olyasmint játszódik le „nagyban”, mint ami egykor, mondjuk, a római légiókban, a brit gyarmati hadseregekben vagy II. Frigyes porosz alakulatainál „kicsiben”. A besorozott provincialakók, bennszülött katonák vagy pomerániai ifjak számára ugyanis részben egyfajta civilizációs „alapiskolát” is jelentett a „másik világ”, amelybe ugyan kényszerből kerültek, de amelynek szabályaihoz alkalmazkodva mégis egy átfogóbb művelődési erőter részévé, különböző kultúrtechnikák (főleg az írás és a formális katonai nyelv) elsajátítóivá válhattak.

Ez a képlet a 19. század végéig érvényes. Ekkortól azonban egy csapásra minden megváltozik, és a modernitás művelődési háterszágát maga mögött tudó tömeghadseregek világában már új kulturális természetrajz íródik.

1. Tézis: az első világháború hatalmas lökést adott a tömegkultúrának

Noha a 18. század végétől Európa centrumországaiban már joggal beszélhetnek egyes szerzők olvasási forradalomról, olvasási dühről,¹⁹ az addig „exkluzív kultúrtechnika” gyors társadalmi terjedéséről, vagy éppen az intenzív olvasásról az extenzívre váltásról – mindez csak relatív olvasótömeg-növekedést jelent, az abszolút számok továbbra is kicsik. Az olvasó arisztokraták és a nagypolgárok mellé hiába kerülnek immár tetőfedők és szobalányok is, hiába nő így rövid idő alatt háromszorosára az olvasók aránya, ha ez mindössze annyit jelent, hogy Németországban például 1,5%-ra emelkedik a korábbi 0,5-ről. Annyi történt, hogy kialakult egy, a társadalmi határokat átvágó „olvasó elit”, ahová minden rendű, rangú, korú és nemű polgár tartozhat – anélkül, hogy maga az olvasás tömegjelenség volna.

A közoktatás forradalma és a modern tömegsajtó részben erre ráépülő kialakulása és népszerűvé válása (nagyjából az 1870-es porosz–francia háborútól) azonban a 19. század végére elkezd felfelé röpíteni az írástudók és olvasók számát, az elit kiszélesedik annyira, hogy immár

¹⁹ Reinhard WITTMANN, *Az olvasás forradalma a 18. század végén = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Roger CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, Bp., Balassi, 2000, 321–379.

eltart korlátozott kulturális piacokat – de a társadalom jelentős csoportjaiban az elvi lehetőség az írásra és olvasásra még mindig nem feltétlenül jelent tényleges, a mindennapok részévé váló kulturális praxist.

Az első világháború által a családokra és a frontkatonákra együttesen nehezedő kapcsolat-tartási és eseménykövetési kényszer azonban *az írás és olvasás soha korábban és soha később nem tapasztalt mértékű, robbanásszerű elterjedését eredményezték.* A legfőbb médium a levelezés, egyedül Angliából hetente 12 millió levél érkezett a frontra. A franciákra kifejezetten jellemző volt, hogy napi egy, sőt akár több levelet is írtak. Később a Vöröskereszt és más segélyszervezetek az anyagi-fizikai támogatás mellett heroikus munkát végeztek a hadifoglyok levelezésének biztosításával, ami a mentális egészség megőrzésének különösen fontos tényezője maradt mindvégig. A számok, amelyekkel a fizikailag egymástól eltávolodó családtagok és ismerősök információcseréjének új nagyságrendje jellemezhető, szinte elképzelhetetlenül nagyok. A talán még a levélnél is népszerűbb képeslapok forgalma megugrott a háborús évek alatt: Franciaországban és Németországban is 6-7 milliárd képeslapot adtak ki. A franciák napi másfél millió képeslapot adtak postára.

Eközben a sajtó is elképesztő növekedést mondhat magáénak. A távíró a harcterről szinte idővesztés nélkül a városokba továbbította a legfrissebb híreket, az újságok pedig (ha kellett, extra kiadásaikkal) azonnal szállították azokat az olvasóhoz.²⁰ Az extra hírekség eredményeként kialakult egy „hozzászokás” a gyors hírekhez, a majdnem azonnalisághoz és a részletgazdagsághoz. Csillapíthatatlan az igény a hír mellé szerkesztett képre és térképre. A Nagy Háború emiatt alapvetően változtatta meg a hírfogyasztó nagyközönség térképhasználatát is: a háború előtt kevesen foglalkoztak ilyesmivel, de a személyes érintettség nagy ereje miatt a földrajzi neveket, a nyilatkat, rajzokat böngészgetve a háborús hírekhez immár geolokációt is tudtak kapcsolni, s ezek az ismeretek a harci helyzetek eltűnése után is megmaradtak.

Ne feledjük: a katonák nemcsak a némi késéssel érkező hazai sajtótermékeket várták hírelesen, hanem saját orgánumaik is voltak, amelyek másfajta érintettségeket és érzékenységeket erősítettek, s azáltal, hogy sokak szerzőként is bekerülhettek, e lapok presztízse, kedveltsége, közösségi jellege különös meghittséget kölcsönzött nekik. A tábori újságok (és később a hadifogolyújságok) a szóbeliség formáira ráépülő saját információs „kisvilágokat” és védekező mechanizmusokat teremtettek, s eközben egészen sajátos műfajokat is létrehoztak, mint például az angol nyelvű kanadai frontképregényeket.²¹

A fronton készült fényképeknek szintén óriási a száma, hiszen roppant népszerű foglalatosság lett az immár erre alkalmas kamerákkal számolatlanul örökíteni meg a mindennapok érdekesnek tűnő pillanatait. Ennek a fénykép-tömegnek azonban csak egy kis része került azonnali forgalomba (a haditudósító fotóriporterek révén eseményfotók újságokba, a hadseregek saját csapatfotói buzdító céllal a málhazsákokba, szabadságon lévő katonák családtagjaikkal közös portréfotói a cipős dobozokba vagy a falakra). A magánkészítésű fotográfiák nagyobb részét csak a háború után hívták elő, ezek megosztása is ritka holló volt, s mai napig tömegesen kerülnek elő soha elő nem hívott negatívok. Nem maguk a fényképek tehát, speciális információs tartalmukkal, hanem a fényképezés mint szabadidős tevékenység lett a háborús évek messzire mutató hozadéka.

S miközben a harcok szünetében levelet olvasó, levelet író, fényképet készítő, fényképész előtt pózoló tisztek, tisztések és közlegények, valamint a hátszágban a frontról érkező üzenet elolvasására összegyűlt család képénél talán csak a háborús híreket böngésző polgár vagy az újságot mohón lapozgató katona képe tűnik tipikusabbnak, valójában a betű és a kép mellett a multimedialitás korát is a Nagy Háború hozta el, a hang és a mozgókép forradalmával.

²⁰ SIPOS Balázs, *Az első világháború médiahatásai*, Médiakutató, 2010/1, tavasz,

<http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/10_elso_vilagaboru_mediahatasai/> [2015. március 14.]

²¹ Marcelle CINQ-MARS, *L'Écho du front: Journaux de tranchées (1915–1919)*, Outremont, Athena, 2008.

A gramofont köztudomásúlag a lövészárkokban operát hallgató brit katonák tették népszerűvé, és állították a hangzó tartalom lejátszását, illetve az azt lehetővé eszközt a termelés és a fogyasztás fősodrába. Tudjuk, hogy a mozi mint szórakozási forma iránt is a háborús tudósítások miatt nőtt meg az érdeklődés. A mérsékelt sikerű filmhíradórészletek után az emblemikus fordulat-hozó a *Somme-i csata* (Battle of Somme) című brit propagandafilm volt, amelyet 1916 augusztusi bemutatását követően másfél hónap alatt összesen húszmillió néző (közel a lakosság fele) látott az angliai mozikban, s további 18 országban mutatták be. S noha a háború sokáig szinte csakis nehézségeket hozott a filmszínházaknak, azok, amelyek túl tudták élni az első éveket, a háború vége felé és utána már a filmgyártás és filmfogyasztás megállíthatatlanul robbogó sikervonátán találták magukat.²²

Az első világháború teszi iparszerűvé a katonák ütközetek közti mentális regenerációjának eszközeként a szórakoztató célú vetítéseket, színelőadásokat és zenei programokat is.²³ Mindez megismétlődik majd a második világháborúban, ám akkor már, az addigra elért írástudás és olvasáskultúra bázisán már nincs akkora jelentősége sem ennek, sem a továbbra is intenzívnek mondható levelezésnek.

2. Tézis: a világháborúk gyorsító hatással voltak az amerikai információs társadalom kialakulására a katonák tudatosan fejlesztett műveltségén keresztül is

A világot évtizedekkel megelőzve a huszadik század hatvanas éve fordulóján kialakuló amerikai információs társadalom előtörténetének számos gazdasági, technológiai és kulturális részletét feltárta már a szakirodalom. Az általam „koraszülött információs társadalomnak” nevezett harmincas évek kapcsán²⁴ a New Dealnek azt a sajátosságát szokták gyorsítópályaként emlegetni, hogy rendkívül sok szellemi munkakör betöltését tette az állami foglalkoztatáspolitikai részeként lehetővé. Az így tömegesen munkához és jövedelemhez jutó tanárok, muzeológusok, régészek, kérdezőbiztosok, könyvtárosok, szerkesztők és mások a válságból való kilábalás után az információs szektor gyorsan bővülő „élcsapatának” lettek tagjai. Ebben a kontextusban azonban ismereteim szerint soha nem esik szó az első világháborús katonai könyvtárak szerepéről. Pedig az élcsapat mellett a „derékhad” szempontjából ugyancsak nagy jelentősége volt a katonák világháborús könyvfogyasztásának. Az olvasás amerikai tömegkultúráját ugyanis kritikus pillanatban érte a háború. A monotype technológiának, a vállalkozások éleződő árversenyének (1910-ben mintegy 400 cég kereste a boldogulást a kiadói szakmában), a szerzői jogi kérdések elhanyagolásának és a meredeken zuhanó papíráraknak köszönhetően az igénytelen megjelenítésű, puha fedelű könyveknek a század végére látványosan fel-futó piaca nem egyszerűen megtorpant, hanem egyenesen összezuhant. Részben óriási, eladhatatlan készletek halmozódtak fel, részben a silánysággal szemben a drágább, de jobb papírra nyomott minőségi könyvek korszaka kezdődött el, ám

Amerikai tábori könyvtár (Camp Library) az első világháborúban

²² E fejezet néhány bekezdése kisebb vagy nagyobb részben megegyezik egy jóval terjedelmesebb tanulmány szövegével, vö. Z. KARVALICS László, *Az információ-történelem találkozik a Nagy Háborúval = Az első világháború információ-történetéhez*, szerk. UÓ, Bp., Gondolat, 2016, 7–62.

²³ Ebből a kínálatból jutott a magyar bakáknak is rendszeren. A Sajtóhadiszállás égisze alatt önálló alakultá szerveződtek a zenészek (akiket Bartók Béla és Kodály Zoltán irányított) és a festők is. Róluk lásd: KATONA Anikó, *A háború képe: A hadifestők és a Sajtóhadiszállás viszonya az első világháborúban – a bécsi Állami Levéltár iratai alapján = Esemény és narratíva: történetiség, elbeszélés(ek), interpretáció*, szerk. KÖTÉL Emőke, RAINER M. János, Bp., OSZK–Gondolat, 2013, 270–287.

²⁴ Z. KARVALICS László, *Az amerikai információs társadalom különössége: Szempontok és modellezési lehetőségek*, Információs Társadalom, 2010/1, 35–48.

emiatt a könyvvásárlási kedv megcsappant, miközben meredeken felfelé kezdett ívelni a köz-könyvtárak látogatása. A világháború így már egy különösen aktív amerikai könyvtáros-társadalommal találkozott. Jellemző, hogy az ő szakmai szövetségük hozta létre önálló részlegként a harctéri könyvellátással foglalkozó szervezetet (*Library War Service*), nem a katonák próbáltak „beletanulni”. A becslések szerint közel 10 millió könyvvel töltötték fel a kiképzési és harchelyszínek könyvtárait, sok tucat új intézményt hozva létre. Az európai kontinensre kb. 1,5 millió könyv utazott át, s ezeket saját könyvtáros-egyenruhával rendelkező könyvtáros-katonák kezelték.²⁵ (A kontinensen maradó törzsállományból jött létre a háború után, 1920-ban a The American Library Párizsban.)

A háború adott nagy lökést annak is, hogy a könyvtárosszakma megkezdje az „átbillenést” a rohamos „elnőiesedés” irányába. Hogy a harcolni behívott férfi könyvtárosok helyett nők végezzék a könyvek gyűjtésével, osztályozásával kapcsolatos feladatokat, az szinte kézenfekvő volt. Ám az, hogy a frontra mehessenek vagy az anyaország katonai táboraiiban vezethessenek könyvtárat, nem ment harc nélkül: az első kinevezésre 1918 májusában került sor. Ehhez az is kellett, hogy hét könyvtárosnő petíciója palotaforradalmat robbantson ki az amerikai könyvtáros társaság (ALA) 1918. évi nyári konferenciáján, Saratoga Springsben.²⁶

A kölcsönkönyvet először a fronton olvasni kezdő amerikai katonák közül sokan a leszerelés után is könyvtárhasználók maradtak. Ne feledjük el: közülük nem kevesen első generációs bevándorlók Amerikában született olyan gyermekei, akiket korábban éppen az addigra elért és százalékban kifejezett írás-olvasási adatok „lerontásának” kontextusában tárgyaltak. Ha pontosan akarunk fogalmazni, akkor a háborús könyvfogyasztás jelentőségét elsősorban ennek az erózióknak az ellensúlyozásában kell látnunk.

Érdekes, hogy a bevándorlás (immár brain dranként, agyelrablasként) a második világháború előtt, alatt és után pontosan fordított előjellel kerül elő, mert a legmagasabb végzettségűek tömeges immigrációja a tudományos-technológiai elit mennyiségi gyarapodásának különlegesen fontos összetevője volt. És itt jut ismét óriási szerephez a derékhad: az 1944 nyarán elfogadott *GI Bill of Rights* a több mint 15 millió hazatérő veteránnak biztosított pénzügyi segítséget és közvetlen utat a középfokú, illetve felsőoktatásba, hogy ne a munkanélküliek tömegét növeljék. Mintegy ötmillióan kezdték meg vagy folytatták középiskolai tanulmányaikat, és körülbelül hárommilliónyian jutottak be így az egyetemre. 1947-ben a felsőoktatásba felvetteknek közel a fele veterán volt! A *GI Bill* nagyban hozzájárult, hogy a diplomások aránya a háborús időszakra elért 5%-ról a 60-as évek elejéig 25%-ra növekedjen – miközben ismét hatalmas lendületet adott például a puhafedelű, olcsó könyvek kiadásának, hiszen valahogyan el kellett látni olvasnivalóval a sokmillió, betűre éhes sereget. Immár az információs társadalom kultúrafogyasztóit²⁷ és kultúraalkotóit.

²⁵ Linton WEEKS, *When America's Librarians Went To War*, NPR History Dept., 2015, July 4.

<<http://www.npr.org/sections/npr-history-dept/2015/07/04/418840245/when-americas-librarians-went-to-war>> [2015. március 14.]

²⁶ Arthur P. YOUNG, *Books for Sammies: The American Library Association and World War I*, Pittsburgh, Beta Phi Mu, 1981; Joanne E. PASSET, *Cultural Crusaders: Women Librarians in the American West 1900–1917*, Albuquerque, University of New Mexico Press, 1994.

²⁷ Alvin TOFFLER, *The Culture Consumers*, Baltimore, Penguin, 1964.